

UOT-598.2/9

**ONURĞALI HEYVANLARIN REGIONAL KƏMİYYƏT
STATUSLARI VƏ KATEQORİYALARI****Q.T.MUSTAFAYEV, H.X.QASİMİ***Bakı Dövlət Universiteti**q-mustafayev@mail.ru*

Heyvanların sayğını aparıb nəticələrini göstərmək, onların statusunu və kateqoriyalarını müəyyən etmək üçündür. Kəmiyyət statusu Beynəlxalq və regional olur. Məqalədə Regional statusdan bəhs olunur. Bunlar kəmiyyətin bir növ açarlarıdır. Son ədəbiyyatda 3 status (nadir, adi saylı, çoxsaylı) və 6 kateqoriyaya ayrılır. Regional statusların açarı müəyyən edilməyib. Bu baxımdan məqalə ilk təşəbbüsdür.

Açar sözlər: populyasiya, regional, status, kateqoriya, parametrlər.

XX əsrə qədər təbiətdə vəhşi heyvanların kəmiyyəti haqqında məlumatlar subyektiv olub: az, çox, lap çox, lap az və s. Böyük bir qitədə və ya inzibati ərazidə heyvanların sayına dair təxmini rəqəmlər verilib: “yüzlərlədir”, “minlərlədir”, “milyonlardır” və s. Keçmiş SSRİ məkanında 1950-ci illərdən sonra konkret ərazidə konkret populyasiyaların sıxlığı (fərdlərin sayı) verilməyə başlayıb (Кузякин, 1962; Дроздов, 1963, 1965; Мустафаев, 1968, 1973, 1985; Равкин, 1967, 1978). Bunlar problemin həllində subyektivliyi aradan qaldırmağın təməli olub. İndi populyasiya səviyyəli sayğı aparılır (Sadıqova, 2010; Mustafayev, 2010, 2011). Bu tədqiqatların son məqsədi əhalinin vəhşi heyvanlara münasibətini optimal etməkdir. Belə olan halda faunanın hər bir növünün kəmiyyət statusu və onun kateqoriyaları tələb olunur. Növün kəmiyyət statusu onun yaşama bacarığıdır, adaptasiya səviyyəsini bildirir. Amma kateqoriyalar populyasiyanın sıxlığının dəyişmə tempini göstərir.

Son illərdə kəmiyyət statusu 3 yerə ayrılır: çoxsaylı, adi saylı, nadir. Çoxsaylı əvəzinə dominant, adi saylı əvəzinə optimal saylı, nadir əvəzinə minimal saylı demək olar. Adi saylı və dominant növlər birlikdə fonyaradan adlanırlar. Eyni yerdə və eyni növün 3 statusunun bir-birini əvəz etməsi onun adaptasiyasını bildirir (repressiv və ya progressiv). Yaxşı şəraitdə növün populyasiyasının sıxlığı yüksəlir, şərait pisləşəndə isə azalır, hətta məhv olur. Məsələn, Azərbaycanda 15 növ quş nəsil verməkdən məhrum olub, 40 növdən

çox quşun reproduksiyası nadir hal alıb. Bunların əvəzinə cəmi 3 növ quş (səhra balakəkliyi, kiçik və yaxalıklı qurqurlar) yeni gəlib nəsil verir. Qışlamağa gələn qaz, ördək, qulələk, qutan, doydaq, bəzgak, qaşqaldaq və s. ov quşları ötən 100 ildə kəmiyyətcə 15 dəfəyə qədər azalıblar (Mustafayev, Sadiqova və b., 2011).

Nadir heyvanlar hər yerdə zooloqların diqqətini daha çox cəlb edir, bu problem hətta əhalini düşündürməyə başlayıb.

Harada hansı heyvandan nə qədər olması ovçuluqda vacib idi. Hətta çöxsaylı növ əhəmiyyətli, nadir növ isə faydasız kimi qəbul edənlər də olub. XX əsrin ortalarında məlum oldu ki, heyvanların qorunması nadir növlərdən başlanmalıdır (Flint, 2000). Onların məhv olması ehtimalı daha çoxdur. 1948-ci ildə Beynəlxalq Qırmızı Kitabın ilk variantı yaradıldı. Buraya daxil edilən növlər 5 kateqoriyaya ayrıldı: 1- nəslinin kəsilməsi qorxusu olanlar; 2 – sayı daima azalanlar; 3 – nadirlər; 4 – yeni tədqiqata ehtiyacı olanlar; 5 – kəmiyyəti bərpa edilmişlər.

Təbiəti Qoruma İttifaqı son illərdə nadir heyvanları 6 kateqoriyaya ayırır: 1- məhv edilmiş, son 10 ildə tapılmayan növ; 2 – kritik vəziyyət almış (CR), təbii şəraitdə son 10 ildə 80% azalmış; 3 – təhlükə altındadır (EN), son 10 ildə sayı 50-80% azalıb; 4 – təhlükə həddinə yaxındır (NT), ötən 10 ildə 30-50% azalıb; 5 – mənfə təsirə həssasdır (VU), ötən 10 ildə 30%-ə qədər azalıb; 6 – zəif öyrənilib (DD), sayının dinamikasına dair məlumat yetərli deyil.

Beləliklə, təbiətdə heyvanların kəmiyyət göstəriciləri haqqında obyektiv metodlara əsaslanmış sayğının uğurları az deyil. Lakin kəmiyyət statuslarının açarları nəzərdən qaçırılıb (yoxdur). Problemin həllinə dair bu məqalədə təqdim edilən statuslar və onların açarları ilk təşəbbüsdür. Açarlardan görüldüyü kimi (cədvəl) heyvanların müxtəlif taksonomik və ekoloji qruplarının kəmiyyət göstəriciləri çox fərqlidir. Bunu əmələ gətirən əsas səbəb ərazinin landşaftı, orada heyvanların yerləşmə qaydası, yem xarakteri və ölçüsünün az, yaxud çox olmasıdır. Eyni məkanda quşların və məməlilərin eyni statusuna daxil olan fərdlərin sayı onların iri və ya xırda olmasından, suda və ya quruda yaşamasından, konsumentlik səviyyəsindən və başqa səbəblərdən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, balıqları suyun dərinliyində, gəmiriciləri torpağın altında saymaq praktik olaraq mümkün deyil. Onların kəmiyyət statusu illik ovuna əsasən müəyyən edilir. Hər hansı hövzədə bir ildə ovlanmış balıqların, eləcə də tələ ilə tutulmuş gəmiricilərin cəmindən konkret populyasiya nə qədər (sayı və ya %-i) təşkil etməsinə əsasən onun regional kəmiyyət statusu müəyyən edilə bilər (Nikolskiy, 1963; Novikov, 1963).

Quruda yaşayan heyvanların regional statusu konkret ərazidə olan populyasiyanın sıxlığına görə müəyyən edilir (Novikov, 1963). Sayğı aparılan ərazinin miqyası heyvanın böyüklüyündən (ölçüsündən) və həyat tərzindən asılıdır. Məsələn, amfibilər və reptililər uzaqdan görünür, onları saymaq üçün marşrutun eni 5-6 m olur, sayğının nəticəsi adətən 5 km marşruta görə

hesablanır, lakin çox da ola bilər. Quşların və məməlilərin statusunu müəyyən etmək üçün onların ölçüsü və həyat tərzinə əsas əhəmiyyətə malikdir. Kiçik və orta boylu quşların statusu 10 km, böyük və çox böyük dinc quşlarınkı 50 km, böyük yırtıcı quşlar isə 100 km marşrutda görünənlərə əsasən müəyyən edilməlidir. Bu prinsip məməlilərə də aiddir. Lakin böyük yırtıcı məməlilərin hər cütü və ya sürüsü daha çox ərazi tutur, ona görə bunların statusunu 150 km marşrutda olanlara görə müəyyən etmək məsləhətdir.

Cədvəl

Onurğalı heyvanların regional kəmiyyət statusları və onları kateqoriyaları (Çs- çoxsaylı, As – adi saylı, Nr-nadir)

Vertebrata	Məkan	Sahə, marşrut	Ümumi sayı	Növün kəmiyyəti	Kateqoriya		
					Çs	As	Nr
<i>Osteichthyes</i>	5 göl, 9 çay	akvatoriya	illik ov	100%	11-dən çox	1-10	0,1-0,9
<i>Amphibia və Reptilia</i>	dayaz su, sahil, quru	5 km	ümumi sayı	100%	“ _ “	“ _ “	“ _ “
<i>Aves:</i>							
a- kiçik və orta boylu	“ _ “	10 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
b-böyük və çox böyük	“ _ “	50 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
c-böyük yırtıcı quşlar	“ _ “	100 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
<i>Mammalia:</i>							
a-kiçik boylu	“ _ “	10 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
b-orta boylu	“ _ “	30 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
c-böyük dinc məməlilər	“ _ “	50 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “
d-böyük yırtıcı məməlilər	“ _ “	150 km	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “	“ _ “

Beləliklə, heyvanların regional kəmiyyət statusunu müəyyən etmək üçün populyasiyanın sıxlığı vahidi eyni götürülür (Çs - 11-dən çox, As – 1-10, nadir - 0,1-0,9), onun müəyyən edilməsi üçün ilk materialın məkanı isə 5-150 km marşrutda olanlara əsaslanıla bilər. Marşrut üsulu ilə qeydə alınmış heyvanların sayını 1 km² hesabı ilə də vermək olar (ciddi fərq yoxdur, bir az əlavə hesablama tələb edir).

ƏDƏBİYYAT

1. Абдурахманов Ю.А. Рыбы пресных вод Азербайджана. Баку: АН Азерб., 1962, 405 с.
2. Гиляров А.М. Популяционная экология. М.: МГУ, 1990, 184 с.
3. Дроздов Н.Н. Зимнее население птиц горно-лесной зоны северного Азербайджана. Орнитология, вып. 6. М.: МГУ, 1963, с. 246-252.
4. Дроздов Н.Н. География летнего населения птиц в избранных ландшафтах Азербайджана. Орнитология, вып. 7. М.: МГУ, 1965, с. 166-199.
5. Кузякин А.П. Зоогеография СССР. Ученые записки Московского областного Пед. Ин-та. Том 9. Б., 1962, 182 с.
6. Мустафаев Г.Т. Экологические особенности массовых видов *Corvidae* в Азербайджане. АКД, Баку: АГУ, 1959, 19 с.
7. Мустафаев Г.Т. Зимнее население птиц горно-лесного пояса Талыша. Уч.зап.АГУ, сер.биол.наук, №4. Баку, 1968, с. 36-41.
8. Мустафаев Г.Т. Летнее население птиц г. Кировабада. Уч.зап.АГУ, сер.биол.наук,

- №4. Баку, 1973, с.50-52.
9. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М.: МГУ, АДД, 54 с.
 10. Mustafayev Q.T. Məməlilərin ekoloji-coğrafi rayonlaşdırılması. Azərbaycan Respublikası, Ekoloji Atlas. Bakı: Kartoqrafiya, 2010, s.134-135.
 11. Mustafayev Q.T., Sadiqova N.A., İsgəndərov T.M. Azərbaycan faunasının taksonomiyası və coğrafiyası (onurğalılar). Bakı, 2011, 207 s.
 12. Наумов Н.П. Экология животных. 2-е изд.-М.: МГУ, Высшая школа, 1963, 618 с.
 13. Никольский Г.В. Теория динамики стады рыб. М., «Промышл», 1974, 446 с.
 14. Новиков Г.А. Полевые исследования по экологии наземных позвоночных животных. М.: Советская наука, 1963, 502 с.
 15. Равкин Ю.С. Структурные особенности населения птиц Северо-Восточного Алтая. Орнитология. Вып. 8. М.: МГУ, 1967, с. 175-191.
 16. Равкин Ю.С. Птицы лесной зоны. Приобья. Новосибирск: Наука, 1978, 288 с.
 17. Sadiqova N.A., Mustafayev Q.T., Taqiyev A.N. Dynamics of the population distribution of birds on the Western coast of the Azerbaijan sector of the Caspian sea // Caspian sea Natural Resourses №4, PP, p.100-113.
 18. Sadiqova N.A. Quşların ekoloji-coğrafi rayonlaşdırılması. Azərbaycan Respublikası, Ekoloji Atlas. Bakı: Kartoqrafiya, 2010, s.136-137.
 19. Флинт В.Е. Стратегия сохранения редких видов в России (теория и практика). М.: ГЕОС, 2000, 328 с.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ СТАТУСЫ И КАТЕГОРИИ ПОЗВОНОЧНЫХ ЖИВОТНЫХ

Г.Т.МУСТАФАЕВ, Г.Х.ГАСИМИ

РЕЗЮМЕ

Объективный учет численности птиц в Азербайджане проводится с 1960-х годов. Приняты 3 статуса (многочисленный, обычный, редкий) и 6 категорий. Статус показывает степень адаптации региональной популяции, а категория отражает темп изменения. Работа является первой попыткой определения ключей статуса и категории региональной популяции.

Ключевые слова: популяция, региональный, статус, категория, параметры.

REGIONAL QUANTITATIVE STATUS AND CATEGORIES OF VERTEBRATES

G.T.MUSTAFAYEV, H.KH.GASIMI

SUMMARY

Objective registration of population of birds in Azerbaijan has been conducted since 1960-s. 3 status (numerous, common, rare) and 6 categories have been accepted. The status shows the extent of adaptation of regional population, and the category reflects the rate of changes. The work is the first attempt to define keys of status and categories of regional population.

Key words: population, regional, status, category, parameters.

Redaksiyaya daxil oldu: 03.10.2011-ci il.

Çapa imzalandı: 09.01.2012-ci il.